

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ

ԴԻՐ-Ի ՉԲԻ-Ի ԴԴԻ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՐ ԳԱՂԹԵԼ

“UBI BENÈ, IBI PATRIA”

ու խոր խոցուած կ'աղերսեն. «Քեզ կը յանձնենք, մի Սուրբ Կոյս, մեր տաճարներու և տներու բանալիները. զու զմեզ օտարութեանէն մեր հայրենիքը դարձուր». և բանալիները Երասի գետի հեծող ու մանչող ալեաց տալով, կը հեռանան. անոնց ետեւէն կը հասնի հրդեհեալ հայրենի տաճարաց և տնակաց ծուկն ու մոխիրը. և այդ տխուր ամպերուն միջէն կ'որոտայ ձայն մը.

«Մասիսի անունն, Նոյայ տաղանին, Արարատ գաղտի սուրբ Էջմիածնի, Մեր Խոր վերապի, սուրբ Գեղարդ, Մուղնի, Չմուսանի մինչ ի օրն զատաստանի»:

Այս սիրուն ու զգայուն պատուէր Ստեփան վարդապետը կու տար իր թշուառ հօտին որ դէպ ի Պարսկաստան կը հալածուէր. Եւ արդեօք այդ մի և նոյն պատուէրը նուիրական դարձած չէ՞ այն ամէն Հայուն համար, որուն ճակատագիրն է գաղթել իր բնիկ երկրէն. Օտար աշխարհը մեզ համար այնքան զանաւոր չըլլար, երբ հայրենիքի բաղքը յիշատակները և անոր ամենէն կենսական աւանդները, Կրօնքը և Պատմութիւնը զուրկուբալ սեղմներ մեր կուրծքին վրայ:

Մեր ազգին ճակատագիրն է գաղթականութիւնը. իր ծագումէն մինչև ներկայիս,

ԱՅՐԵՆԻ պատմութեան մէջ անպակաս են ալ բինոտ էջեր. և 1605ի Զուլայի գաղթականութեան զէպքը՝ ամենէն սրտաճնկին է. Հին Զուլան մատնուած էր ամէն տեսակ բռնաճնկի տե-

սարանաց. հալածանք, աքսոր կ'որոտան կը սպանան տեղացւոյ զինուն. Պարսիկ սուրբ անդլմարար կը ներգործէ. Զուլայի Հայր կարող չեն զիմադրել թշնամոյն զօրիւնքին. պէտք է տարածերմեալ քնալ զէպ ի օտար աշխարհ, մոխրապաշտից բնաբաւան. հարստութիւններն կը թաղեն գետնի տակ. կը գոցեն եկեղեցիներու դռները, կը զիգուին Աստուածածնայ եկեղեցւոյ առջև,

հայր միշտ զաղթող եղած է, և զաղթական նուութիւնը այն ատեն վնասեց Հայուն ազգայնութեան, երբ հեռացաւ իր զրացի ազգերէն, և ընկաւ իբրեւ անշնան կաթիլ մը հերոսական ժողովրդեան ուղիքանին մէջ. և զարձեալ այն ատեն նոյն իսկ զրացի գաւառաց մէջ՝ ջլատուեցաւ իր ազգայնութեան ոգին, երբ նոյն գաւառները մի քիչ ասիական թմբիւրէն սթափեցան ու շփուեցան Եւրոպոյ զլւանազիտական շարժման հետ: Հայը իր գաւառը պատմութեամբ ցոյց տուած է որ ահաւան աննշան տէրութեան մէջ կարող է լաւ ապրիլ, յառաջագիմել և պահել իր ազգայնութիւնը:

*

Հայուն զաղթականութեան զլուստը պատճառք են, նախ հաղածանք և ազգատուութիւն, երկրորդ՝ շահատիրութիւն և զիւրակեցութիւն: Հայաստանի զրացի ազգերն Հայոց տոհմն և հանճարեղ գործունէութենէն ուղեղով օգտուել, շարունակ մերայինները բանակով իրենց անշնան երկիրներու մէջ կը ցրուէին. և այն նահատակ ու անգոր ժողովուրդը՝ ստիպուած էր չի զիմարել տարազրութեան. սուր, հուր և ամէն տեսակ անաշնանք իրեն կը սպառնային: Երբ Գ և Դ զարբու միջեւ, խցեցաւ Հայոց և Պարսից բարեկամութեան կապը և ծնունդ առին և զօրացան կրօնական երկպառակութիւնը, Հայը հեթանոս ազգաց մէջ միակ քրիստոնէայ ազգն մնաց և զրացի ազգաց մոլորանքութիւնը զինքը սկսաւ անխնայ հաղածել. իսկ հայը ինքնուրոյն կարող չէր զիմարել: Հոռոմաց բարեկամութիւնը, ազգիս փոխանակ օգտելու վնասեց, վասն զի այդ բարեկամութիւնը կեղծ ու խաբարի էր: Նոյն զարբէն սկսեալ մինչև վերջ, հայը հեթանոսաց և Հոռոմ խուժանին հարուածոց զիմարեց իր խաչով և սրով. ու պարտութեան ատեններն միայն զլուս ծոց տարազրութեան, ուսկից թէն տաւրիչ և աւարառու խուժանն շատ օգուտներ տեսաւ, բայց մեր ազգութիւնը շատ տուժեց:

Սասանեանց Շապուհ Բի և Յազկերտ Բի օրերով, ի բարգաւաճումն Արեաց, Բագ-

արեացոց, Պարթեաց, Խուս և Խորասան նահանգաց, բանակներով Հայեր Հայաստանէն կը տարազրուէին: Պարսից անխնայ հաւրածոներուն կը յաջորդէ Արաբացոց հրոսակը: Նահատակ հայերն իրքը՝ անանց մի քիչ շունչ առնելու, կ'ընայ ասոնց սրոյ տակ: Եթեմերոց զարը ազգիս պատմութեան մէջ իրական եղբերգութեանց տեսարաններ ցոյց կու տայ: Արաբացոց խալիֆաները բորբոքած էին աշխարհակալութեան սիրով. առնոր կը նուաճեն Սասանեան վերջին թագաւոր Յազկերտ Գ, և կը զիմեն Հայաստանի վրայ: Ազգիս պաշտպան համարուած Յոյնը, նոյն պարագային փոխանակ իր պաշտպանութիւնը ցոյց տալու, կը կծկի իր կեանքին մէջ. խալիֆաներու նպատակն էր մեր ազգը իրենց հպատակ ընել, ուստի ամէն ջանք կ'ընեն ջնջելու ազգիս իշխանազուն ցեղը, որոց մի մասն զերութեան և միւս մասն սրոյ զոհ կ'ըլլան: Օմարի օրով, Ալսուազման զօրավարի առաջնորդութեամբ 18,000 արաբացիք, Հայոց արեամբ ներկուած զրօշով՝ Սարեստանէն կը խուժեն ի Տարն (640). Մամիկոնեան Տիրանայ խմբած 8000 մարտիկները քաջութեամբ կը պատերազմին թշնամոյն ահեղ բանակին հետ, սակայն վերջապէս հայրենեաց համար կը նահատակուին. ազգապա Սահուա Սահեացին կ'աջակցի Ալսուազմանի, որ իւր կատորածները շարունակելով, կը հասնի ի Գուին և 35,000 անձ զերի վերջնելով ի միտսին կը տանի և զանոնք կը ցրուէ յԱսորիս, յԱրարիս, յԵղիպատս և ի Պաղեստին: Հայոց համար ինչ բռնի և աշխուր զաղթականութիւն էր: Ազգիս եկեղեցւոյ հին հովուապետը գուրգուրալով իրենց հօտին կրօնական պարտոց վրայ, նոյն իսկ զաղթականները անանց հազներ հովուի չէին թողար: Գրիգոր Վկայասը այդ զաղթութեան մէջ կը հաստատէ եպիսկոպոսներ և եկեղեցական պաշտօնեաներ, որոնք վաղ կը պահեն իրենց հօտին կրօնական և ազգային ոգին, անոնք՝ որոնք թէ և հեռի ի Հայրենեաց, բայց մօտ կ'ըլլան Ազգայնութեան:

Բիւզանդիան ազգիս երկրորդ հայրենիքն կ'ըլլայ. վաճառաշահ և խաղաղասեր հայու-

թիւնը, տեսնելով իր աշխարհի հարստահալութիւնը, Գ. զարեւ մինչեւ Պ.Ս. զարժարու նակարար կը խուժէ ի Բիւզանդիոնս՝ Հոռոմոց աշխարհը աղղիս հնարամիտ և վաճառական ձերբէն շատ իօգուտի:

Հայ գաղթականութիւնը չի կղզիացաւ միայն ի Բիւզանդիոնս, այլ տարածուեցաւ Կ. Պոլսէն Թրակիա, Թեսաղիայէն Մակեդոնիա և Պուլղարիա, Կիպրոսէն Հոռոս, Կրետէն մինչեւ Ալբանիանի ափունքը՝ ի Վենետիկ և Իտալիոյ միւս վաճառաշահ քաղաքները: Հայաստանի վրայ Թաթարաց արշաւանքներու շնորհիւ, նոյնպէս բազմութիւն Հայեր կը գաղթեն Թաթարաց աշխարհը՝ Վոլիայ գետի մօտ, աստի՛ խրիմ, Թեոդոսիայէն Մուլտաիա, Լեհաստան, և Ռուսիան. և Պարսկաստանէն Հնդկաստան: Հայք ուր որ գաղթեն՝ հոն ցոյց կու տան իրենց իշխող պետին պարտ ու պատշաճ յարգանք, թիկունք պատերազմական դաշտի վրայ և հասարակաց բարոյն ստատարութիւն. կը ծաղիկեցնեն ճարտարարուեստը, վաճառականութիւնը, երկրագործութիւնը:

*

Խաւար դարերու և աննշան ու յետաժնաց աղգաց մէջ, հին Հայ գաղութը կը պարծէր իր բնատուր գեղեցիկ ձերբերով, որոնք ուշագրաւ կ'ըլլային այն ամէն տէրութեանց, որոնց հպատակ էին: Հայ գաղութը իր մեծ վաճառականներով՝ օգտակար եղաւ Պարսիկն. քաջարի և անձնանուր զօրավարներով՝ Ռուսիին. Ամիրաներով՝ Թուրքին: Մեր պատմութեան անցեալ շրջանին՝ հայութեան արժանաւոր անդամները, պետական մարմիններ կը կազմէին, որոնց կայծերը ներկայիս Շահերու արքունեաց մէջ կը պղպան: Անոնք ազգայնութեան վրայ ունէին իրենց բարոյական և նրբութեան մեծ թիկունքը, որոնց նուազութիւնը յայտնի էր, որ աղղիս համար միսթարական չէր:

Մեր ազգը թէ և թափառականութեամբ և գաղթականութեամբ բնու չորոշուիր ի Հրէից, սակայն այդ սրամիտ ազգին բազաբակահութեան չի կրցաւ հետեւիլ. ներկայիս հրէայն անոնց սրու գրականութեան, լոկ

իր հրէական դաւանութեամբ, աշխարհիս ամէն կողմ իր հրէութիւնը պահելով, կը բարգաւաճի և կը բազմանայ. Եւրոպիոյ ամէն ուսումնական կաճառներու մէջ անպակաս են մի քանի առաջնակարգ հրէայ բանիբուն անդամներ. իրանաղղիական և պաշտօնական մարմնոց մէջ անոնք մեծ ձայն և ազդեցութիւն ունին. Եւրոպիոյ ամենէն մեծ վաճառականութիւնը իրենց մենաշնորհն է, և որով արդ կան ու կը բազմանան միլիոնատէր հրէայ վաճառականներ: Մեր ցոյց տուինք անպաշտպան հալածուած և հասարակաց հակակիր մի ժողովուրդ, որ հսկայ յարալլ յառաջ կ'ընթանայ՝ նիսիապէս և մտաւորապէս: Հին Հայութիւնն ալ Հրէից այս նախանձելի վիճակէն հետ չէր: Հայ գաղութը իր հայրենիքէն տարազրուած ատեն բնաւ իր սրտէն չէր հալածեր ազգայնութեան գաղափարը և սէրը, որ ցաւալի է ըսելն թէ մեր արդի գաղութներու մէջ գրեթէ անշնչաբերի են: Եւ մեր բոսձին ճշմարտութիւնը դուցէ օրինակներով աւելի շոշափելի ըլլայ:

Հին գաղութը ուր որ գաղթէր, հակառակ տեղացւոց յարուցած գիտարութեանց, կը ջանար և կը յաջողէր՝ Ս. Աստուածածին կամ Ս. Կարապետ եկեղեցի մը կանգնել. վարժարան մը և տպարան մը հաստատել, լոկ ազգայնութիւնը պահելու և պահպանելու համար: Հին Զուգայեցի Լազարեան ազգատոհմը հազիւ թէ Սպահան կը գաղթէ, հոն շուտով կը յառաջանայ, կը լինի ազգապետ, փողերանոցի և արքունի գանձարանի ստաւական: Անտի կը գաղթէ Մոսկուա. սրամիտ ազգատոհմը, հոս եւս իր վաճառականական կարողութեամբ մեծ գումար կը զիջէ. և մեծ աւարտի գործարաններ հաստատելով, այնքան կը հարստանայ, որ կարող կ'ըլլայ Աթտէրխանի, նոր Նախիջևանի, Ղզլարի և ուրիշ տեղեր բնակիչ հայ հասարակութեանց շատ կերպով օգնելու: Մոսկուայի և Փետրոպոլի մէջ եկեղեցիներ կը հաստատէ, և իրեն անուամբ կը կանգնէ համբաւուոր արեւելեան լեզուաց ուսուցման Լազարեան ճեմարանը, որուն մի առ մի օգուտները յիշեն աւելորդ կը համարինք, բանի որ հասարակաց ծառից մտից՝ են: Պարսկաստանէն Հայ գա-

զուժը հազիւ թէ Հնդկաստանի մէջ ոտից
 զազար կը գտնէ, կ'աշխատի իր ճարպիկու-
 թեամբ տեղւոյն կառավարութեան հասնելի և
 համահրելի ըլլալ: Հնդկահայը Կալիփթայի,
 Մատարսի, Սուրաթի, Սէլթապատի մէջ և
 այլուր՝ քաղաքական և ղեկնորական մեծ
 ազդեցութիւն կ'ունենայ: Իր վաճառաշա-
 հութեան կարողութիւնը ի գործ դնելով,
 շատ կը հարստանայ: Չիչրայի մէջ 1695ին
 կը կանգնէ Հայ եկեղեցի մը: Կալիփթայի
 հայ զաղութը շուտով կը յառաջագիւժէ. այն
 կ'ունենայ Ս. Նազարէթ եկեղեցի մը, աղ-
 քատ հայ պանդոկոպիտներու համար յատուկ
 հիւրանոց մը: Մարդասիրական ձեռնարան
 մը, ուր Մեքսիկոյ Թաղիպահանի խմբադու-
 թեամբ կը հրատարակուի «Ազգասեր» թերթը
 (1845—1852), բայց ասիկց ատաջ հնդկա-
 հայք սկսած կ'են արդէն հրատարակել ի
 Մատարս հայ լրագրութեան անդրանիկ «Ազ-
 գարար» թերթը (1794—1796), որուն խմբ-
 բաղին էր Տ. Յարութիւն քահանայ Շմա-
 ւոնեան: Հնդկահայ Սամուէլ Մուրատ և Ռա-
 փայէլ Ղարամբան՝ իրենց ծախքով և Մխի-
 թարեանց ձեռքը (ի փաստաւ, յետոյ ի փա-
 ըրիզ) ի վննետիկ վարժարաններ բանալ կու
 տան, ուր սկիզբէն մինչեւ ցարդ աղբային
 աղքատները ձրի՝ իսկ հարուստները թողա-
 կով կրթուած են և կը կրթուին. ներկայիս
 այդ երկու բարերարաց օժախ, Մխիթա-
 րեանը 30 թուով աշակերտ կը խնամեն իսալ
 Համալսարանաց, բարձրագոյն վարժարա-
 նաց մէջ. և Ռափայէլեան վարժարանի մէջ՝
 կը կրթին 72 աշակերտ՝ որոց 50ը բոլ-
 րովին ձրի է և աշակերտաց մեծ մասը լու-
 սաւորական հայ: Հնդկահայ բարերարաց
 գործը շատ մեծ էր, և արդիւնաւոր ալ եղաւ.
 անոնց նման ազգս ունեցաւ ուրիշ բարե-
 րարներ, բայց միթէ նուիրատուները՝ իրենց
 ակնկալած արդիւնքն իրագրելով: Հնդկա-
 հայը իրեն ատաջին նախանձելի փառաց մէջ
 շատ երկար չէ տեսնց. այն օրէն որ Հնդկաս-
 տանի մէջ շահամուտ անգղիացիներ հաստա-
 տուեցաւ, Հնդկահայը թէ նիւթապէս և թէ
 ազգայնութեամբ տուժեց. անգղիացիներ իր վա-
 ճառաշահութեան աշխարհակույ ճիւղները
 տարածեց. տկարացաւ Հնդկահայը և մի

մասն ալ սկսաւ զաղթել ի Հորանաւ և այդ
 զաղութին մէջ՝ Գեորգ Մանուկեան և Յով-
 սէփ Ամիրխան՝ այնքան հարստութիւն զիգած
 են, որ նոյն իսկ Հորանոյն տէրութեան
 ստակ փոխ տուեր են:

Յունաց զարգացեալ միջնադարին մէջ զաղ-
 թական հայը անցելոյն մէջ շատ փառաւոր
 վարի մը կ'ունենայ: Բիւզանդիանի կայսե-
 րական զահէ վրայ Յուստինիանոսէն վերջը
 տաանըչորս հայ իշխաններ կը նստին և երկու
 զար կը կառավարեն ժողովուրդը: Ռուսա-
 նահայք՝ զաղթականութեան ատաջին ժամա-
 նակներն, տաղնջական վայրին մէջ քաղա-
 քական ազդեցութիւն մը կ'ունենան, ուժ
 կու տան աղբային եկեղեցւոյ պաշտպանու-
 թեան, խնամը կը տանին աղբային պատա-
 մութեան, և մանկալի իբրեւ բնիկ հայաս-
 տանցիներ կը կրթին յատուկ նորակառոյց
 աղբային վարժարանաց մէջ: Բայց ներկայիս
 անոնց ազգայնական հոգին տխուր վիճակ
 մ'ունի. և ինչպէս որ թրքահայ լրագիրները
 կը գրեն, անոնց ազգայնական հոգին այլ
 եւս պաղլու է. Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանը
 այն զաղութին մէջ հաստատեց հոգեւորա-
 կան իշխանութիւն մը, որ չկարողացաւ
 վառ պահել աղբային լեզուն և պատմու-
 թիւնը. որուն որչափ ալ նպաստաւոր չէր
 ու չէ տեղացի կառավարութիւնը, սակայն
 աղբային զաղութն իսկ, այժմ անհոգ է իր
 լեզուին և զարուսեան պաշտպան յինչու-
 թրանսիլլուանիոյ զաղթական հայերը, նոյն-
 պէս իրենց վաճառաշահութեան ամենայնա-
 ղակ յատկութեամբ, գումարներ կը զիզեն.
 տեղացի իշխանութիւնը այդ սիրելի հայ զաղ-
 թականութեան ամէն ազատութիւն կու տայ.
 և անոնք իրենց աշխրջութեամբ օտար տէ-
 րութեան մէջ բնիկ հայերնիք մը կը կաղ-
 մեն ու կը շինեն Հայաքաղաք մը և Պաշտպա-
 րաւորները. իրենք կը վարեն անոնց բա-
 րաբարական իշխանութիւնը: Բայց ներկայիս
 նոյնպէս թրանսիլլուանիոյ աղբայիները կու
 բուսած են իրենց ազգայնութիւնը. անոնց մէջ
 հազիւ կարելի է մի բանի ձեռունի և տարեց
 անձինք գտնել, որ կարող լինին երկու եւ
 ընք ազաւազեալ բաւերով հայերէն խօսիլ:
 Մեր ազգը պատմական գեպրերով նշանաւոր

զաղուծ մ'ալ ունեցաւ Լեհաստանի մէջ . կամենիցի եւ Իլլովի հայութիւնը ունեցած է իրեն առանձին հայազգի բաղաբաղուիւր , որ 12 հայ գաղութներով կը առնեն ժողովրդեան զատները : Լեհաստանի մէջ երկրալի հայ գաղթականութիւնը անտեսական եւ քաղաքական լաւ բարգաւաճումն կ'ունենայ , վարժարաններ , եկեղեցիներ կը շինուին , եւ մերայիւր իրենց աշխատասէր եւ ճարտիկ յատկութեամբ , լեհ պետերուն սէրն եւ համակրանքը կը վայելնուի : Խաղաղութեան վերահաս կ'ըլլայ տխուր բարդական փոփոխի մը . հակառակ հայ գաղութի կամաց , Միքիսեպէկ կաթողիկոսը՝ Նիկոլ Թորոտովիչ անուն եկեղեցական մը՝ Իլլովի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ , ժողովրդեան եւ նորընծայ եպիսկոպոսին միջեւ ամենատխուր կրօնական երկպառակութիւն մը կը ծագի . խնդիրը երկրալի կը զայրանայ ի փաստ ժողովրդեան զեղեցիկ կազմակերպութեան . վերջապէս ժողովուրդը անտի ուրիշ տեղեր կը գաղթէ , եւ Իլլովի մէջ հազիւ 100 տուն հայ բնակիչ կը մնան , որոնք վերջը կը հաշտուին Նիկոլ եպիսկոպոսին հետ . բայց քանի որ զժողովրդին ծագած հարուածը մեծ էր , Լեհացի հայ գաղութը մեծ կորուստ կ'ունենայ , եւ կը ձուլուի օտար ազգաց հետ :

Մեր գաղութը ամենուրեք ուրախալի ծագում մը կ'ունենայ , բայց միշտ անմիթաբ եւ տխուր վերջ մը :

Առանց նկարագրելու Թորքը եւ Ռուս հայ գաղութներու անցեալ եւ ներկայ անտեսական եւ բարոյական վիճակը որ հանրութեան ծանօթ է , կ'անցնինք համառօտ կերպով շօշափելու մեր արտասահմանի գաղթականութեան ներկայ կացութիւնը :

*

Խաղաղասէր Հայութիւնը վերջերս ստեղծեցաւ անընդհատ խումբ , գաղթել արտասահմանի զանազան կողմերը : Թողոց իր դարաւոր հայրենիքը , օտարութեան մէջ ուղեղեց զանիւ իր բարկը եւ հոն՝ ուր բարիք գտաւ , այն իր հայրենիքն եղաւ . *Ubi bene ibi Patria!* Եգիպտոսի , Պուլկարիոյ , եւ Ամերիկայ մէջ աւեցանք : Նոր ստուար գաղ-

թականութիւն , որոնց ամենուն վիճակը ազգային տեսակետով հաւատարմապէս նախաձեռնիչ է : Եգիպտոսի եւ Ամերիկայ հայ գաղութը այնքան վրեժնոյր չըլլալով իր ազգային կրօնքին եւ պարութեան , զգալի կերպով կը նուազի հայ տարրը եւ կը ձուլուի օտարին մէջ . մինչդեռ Պուլկարիոյ մէջ , ներկայ հայ գաղութը օտար երկրի ներքեւ կ'սպրի իրբեւ բուն եւ բնիկ հայրենեաց մէջ , կ'աճի՝ ազգայնութեան մասին (ոչ միւլտանոյ) պահպանողական զիրք մը բունելով : Ինչպէս Եգիպտոսէն , նոյնպէս նաեւ Ամերիկայ հայութիւնը , չկարողացաւ Պուլկարիոյ ազգայնաց հետեւել : Ներկայիս Ամերիկայ եւ Եգիպտոսի հայ գաղութը կը պարծի իր միջիւնատէր ջոյներով , ուսից զուրկ է Պուլկարոսէն . բայց շատ աւելի գերազանցել է միջակ կամ աղքատ հարազատ հայ մը , քան հայ հոգիէն անակացած , հայ անուանալ ընչեղ ջոյ մը : Ամերիկայ մէջ կը բազմանան հարուստ հայեր , նոյն իսկ միլիոնատերներ , բայց գաղթականութեան մեծ մասը կը կորնչի , ցան ու ցիր կը փոխ նոյն ընդարձակ աշխարհի աննշան կողմերը , ուր չի լինելով ազգային անձնանուէր հոգեկան հովիւներ , եւ մտաւորական առաջնորդներ , հայրենի գաղութները կ'ալ կ'երթան նորագանդից զօրեղ եւ ազգու պատանափոխութեան . եւ շատ դժուարին էր որ այդպիսի մի միջավայրի մէջ , ուր պատանափոխութեան համար ամեն տեսակ զիւրի միջոցներ անպակաս են , կարողանար միամիտ եւ սովալուռի հայութիւնը իր նախնեաց կրօնքին եւ վարդապետութեան փարեւով , պահպանել իր ազգայնութեան հոգին ու կրակը , առանց որչի՝ հայը Հայաստանի մէջ կ'սպրի , բայց օտարութեան մէջ մեծածախ պարտէ մը կը համարուի : Հայ հոգեւորականութիւնը եթէ ներելի է բնիկ , այնքան ուժեղ եւ ներգործութիւն չունեցաւ զիմադրելու այդ ազգակործան հոսանքին : Հայրենիքի մէջ անուս եւ ազգամաքալ եկեղեցական միամիտ պաշտօնեայ մը , կարող է հաւատարմութեամբ հսկել իր հօտին վրայ , բայց մի եւ նոյն կամ նոյն եւ նման հոգեւոր պաշտօնեայ մը , կարող չէ օտարութեան մէջ նորագանդ ուսեղ պատանափոխներու քարոզութեան դէմ մարտել :

և պատասխանատու լինել իր հօտին հայրենաւանդ իրօնի ամբաստինդ պահպանութեան թաց աստի, կարեւոր է որ ամէն ամբրիկահայ զազում, անհրաժեշտ սեւեռնայ իր ազգային տարրական և միջին վարժարանը, ուր ազգին լեզուով և պատմութեամբ կրթուին հայ մանկաւրն։ զիտնալով ակն յայտնի ճշմարտութիւնը, որ օտարազգի վարժարանները՝ ազգային շէնքին տապալուողներն են, տխուր է ըսել որ տեսած ենք Ամբրիկահայ անձեր, որոնք ազգային լեզուով խօսելու համար, համբի մը հափ կը շարժարուէին։

Այդ պաշտօնին համար՝ ինչպէս քաջ հոգեւորական պաշտօնեաներ, նոյնպէս նաեւ վարժարաններ և հասարակաց բնօրհայրաններ անհրաժեշտ կը տեսնուին։ անոնց զօրծին մեծ սատար պիտի ըլլան նոյնպէս աւելացի հայ թերթերը, եթէ այլ եւս ի սեր ազգութեան վերջացրեն միմեանց դէմ մը զուած հրատապ և երկարատեւ կուտակցական ապարդիւն պայքարները։ նոյն թերթերու համար ուրիշ շատ կարեւոր խնդիրներ պահանջն։ անոնք կարող են զազմականութեան ազգային հօգույ լրբեմնիկը ըլլալ, լուրջ դատաւոր հանդիսանալով կղերի և հարուստ դասակարգի պարտականութեան մասին։ կղերը միելով անձնանուր զործունէութեան, իսկ հարուստ ջոկերու գութը հրաւիրելով ազգային ազգաւանդ և հասարակաց կրթութեան կարեւոր հաստատութեանց վրայ։

Ի բաց առեալ դաւանափոխութեան հոսանքը, միւս ամէն մասամբ Եղիպատահայը, Ամբրիկայ ազգայնաց վիճակին մէջն է։ Տեղացի զազմականութեան ազգային ոգու պահպանութեան համար, նոյն մեծ պարբեր կը ծանրանայ թէ անտարբեր հարուստներուն և թէ երկու հրատարակուած թերթերու վրայ։

Անցնելով Պուլկարահայ զազմականութեան, անոնց ներկայ կացը մեզ միւրեքտու թիւն կը ներշնչէ։ անոնք ազգային գրականութեան ոստարութեան և յառաջդիմութեան համար, բոլորովին հոգի ու խանդ ցոյց կուտան։ Թիւ ժամանակուան մէջ Պուլկարահայ նոր պաշտօնը լաւ կազմաւորութիւն մ'ունեցաւ։ կանգնեց իրեն յատուկ ազգային եկեղեցի, ունեցաւ վարժարաններ, տպարաններ,

գրաւաճառներ, բնթերցարաններ, և լրագրներ։ «Որբունի» թերթին առթիւ, խմբագրութեան նոյն զազմութիւն հասաւ հինգ հարիւրն աւելի նամակ, որոնց մէջ որոշ կը կարդացուէր իրենց ազգային կրթմ, զգայուն, անկեղծ և սիրուն սէրը։ այդ նամակներէն հասկցուեցաւ որ թերահայը մանաւանդ Պուլկայնութիւնը (ուսկից կազմուած է Պուլկարահայ զազմութի մեծ մասը) արտասահմանի մէջ եթէ իրեն զարգացման նպատակը՝ միջավայր մը գտնէ, շուտով և զիւրաւ բարեկրու նախանձելի բարեօրոշմն կը կրէ և զեռ աւելի՝ ազգային սիրով կը խանդավառի։ աւելի սէր, խանդաղատանք ցոյց կուտայ իր ազգին հեռուոր և մերձուոր խեղճերու, ազգաւանդու, կարօտեալներու վրայ։ հոն կ. Պուլկային մասամբ մը՝ կը շափաւորէ իր հոսհոսական ետութիւնը։ Պուլկարահայ զազմութիւնը ազգայնական տեսակետով իր լաւ և անվտանգ կացութիւնը մասամբ իւր կը պարտի ասպնջական վայրին և տեղացի ազգային թերթերու։

Հոն ուր չի կայ բազաքական և դրական կաշկանդում, ճշուում, հոն ուր չկայ կրօնական երկպառակութիւնը, մանաւանդ յայտնի և զազմին դաւանափոխութեան հոսանք մը, — Հոն գաղթենք։

Հայը շուտով կը յառաջանայ, ազգային հոգին աւելի կ'արձարծի։ և Պաշտօնական աշխարհը այդպիսի երկիր մ'ըլլալով, հայը ցոյց տուաւ զրուտաւելի բարեշրջումն և յառաջդիմութիւն, և նոյնը տեսնուած է նաեւ մեր հին զազմականութեանց մէջ։ ինչպէս յօգուածին վերայիշեալ տաղերուն մէջ տեսանք, որ մեր զազմութիւնը նաեւ զեղեցիկ սկիզբ մ'ունեցեր է, որ շնորհիւ դիւանադիւտական և կրօնական փափուկ խնդիրներու, տխուր վախճանի յանգրէն է։ Պուլկարայ այդ զերբին աշակցեր է հայ մամուլը։ մի միայն վաւանդի մէջ հայ զազմութիւնը ունի չորս թերթ, «Իրաւունք», «Հայեկի», «Շաւիղ» և «Շարժում», և աւելին ալ՝ ողջամիտ պահպանողական զերբ մ'ունին։ «Հայեկի» երդեմբան զրութեամբ անդադար կ'ուղղէ հայ բարբերու վաւանդ կարները։ նորածին «Շաւիղ»ը ժողովրդեան յարմար զրական և ազգային նիւթեր կը մա-

